
NOVA REVOLUCIJA

Međunarodna redakcija NOVOG FORUMA (NEUES FORUM) diskustovala je sa 1.000 studenata u slušaonici 1 Bečkog univerziteta, 5. aprila 1968.

U razgovoru su učestvovali:

Dulio Dirardi, prof. Papskog univerziteta salezijanaca, Rim; filosof i teolog,

Lisjen Goldman, prof. Ecole Pratique des Hautes Etudes, Pariz; sociolog, marksista,

Eduard Goldštiker, prof. i rektor Karlovog univerziteta, Prag, predsednik Saveza čehoslovačkih pisaca; marksista,

Hose Maria Gonsales-Ruis, profesor Visoke škole za sociologiju, Madrid; kat. teologije (suspendovan).

Robert Kalivoda, prof., Akademija nauka, Prag; istoričar, filosof, marksista,

Rudi Supek, prof., odgovorni urednik časopisa »Praxis«, Zagreb; filosof, marksista,

Andreas Senaj, prof. katoličko-teološkog fakulteta, Budimpešta.

Nening: Gospođe i gospodo, nismo se pripremili za ovaj sastanak jer nije bilo moguće pripremiti se. Ne znamo kako da u ovoj masi (1.000 ljudi) vodimo dijalog. Postoje izvesni sastanci, koji se zbog velikog broja učesnika ne mogu više dobro sprovesti. Moramo pokušati da postupimo eksperimentalno, naročito zbog toga što smo ovaj sastanak obeležili kao osnivački skup Studentske sekcije Paulusovog društva.) To se pored tolike mase ne može drukčije izvesti sem da vas zamolim da cedulju koju nađete na sedištu — ukoliko je nađete — uzmete i onda je odbacite ili ispunite. Osnivački skup studentske sekcije je ovim završen (smeh). Sve drugo će se udesiti. Ako primimo dovoljno prijava, ponovo ćemo sazvat i zainteresovane.

A sada, za pokušaj ovog dijaloga, pet ili sedam teza:

Osećamo da su »mir i revolucija« samo prividno apstraktne teme. Mislimo to u svakom slučaju, u odnosu na konkretne probleme. Prvo na takozvanom Zapadu: kakve su nam demokratske strukturalne reforme potrebne za revolucionisanje postojećeg ne baš savršenog društva, i to u službi mira. Drugo: na takozvanom Istoku: šta znači takozvana liberalizacija i demokratizacija u odnosu na revoluciju i mir? Treće: šta znači reforma ili revolucija u takozvanom Trećem svetu, opet s obzirom na mir?

Đirardi: Zapažamo danas u mnogim hrišćanskim krugovima nov stav prema socijalnoj revoluciji. Važno je za nas hrišćane da razumemo novinu toga stava u povezanosti sa nekim načelima naše tradicije. Hteo bih naročito da kažem nešto o trima od tih načela: o stvaranju, ljubavi, obraćanju.

Prvo: stvaranje je danas, kao i juče, za hrišćanina božanski čin, ali on se može shvatiti samo kao božji čin, ili takođe, kao ljudski zadatak. U prvom slučaju ostaje hrišćanin prema svetu i društvu pasivan i konzervativan. On mora božje delo, takvo kakvo je, primiti i diviti mu se. U drugom slučaju hrišćanin postaje aktivan i odgovoran. On ne treba da svet i društvo samo prima već i da ga kritikuje i preobražava. Otkrivanje prisustva božjeg u istoriji za njega nije kraj već novi početak, tako da religiozni stav dobija stvaralački, revolucionarni obrt.

Drugo: ljubav prema ljudima je danas, kao i juče, pravo hrišćanstvo, njegova nova poruka, u izvesnom smislu njegovo jedino poslanstvo. Ali mogu se drugi voleti unutar društva i struktura kakve nalazimo; ljubav prema siromašnima ispoljava se onda naročito kroz dela milosrđa. Ali danas otkrivamo sve više i više socijalne i strukturalne implikacije ljubavi. Ne možemo više voleti čoveka a da ne volimo čovečanstvo. I ne možemo voleti čovečanstvo a da ne radimo na tome da svet preobrazimo. Ljubav ne ide više samo od čoveka do čoveka, ona ide putem društvenih struktura. Poslanstvo ljubavi postaje poslanstvo aktivnog i radikalnog preobražavanja sveta i stoga poslanstvo revolucije. Sinteza zapovesti božanske ljubavi i ljubavi prema bližnjem postaje sinteza religije i oslobođenja, religije i revolucije. Naše vreme je pozvano da razvije sve socijalne i svetske implikacije tog apela.

Treće: hrišćansko obraćanje jeste i ostaje lični preobražaj, pridavanje druge vrednosti vrednostima, radikalno nov stav prema životu. Ali danas razumemo da nov čovek traži nov svet. Hrišćanstvo ne može izgrađivati nove ljude, a da ne doprinesemo obnovi sveta. Nov svet je istovremeno delovanje i uzrok novog čoveka. Revolucija je istovremeno i delovanje i uzrok unutrašnjeg obraćanja. Ako je stvarno tako, hrišćanstvo postaje izvor nade ne više samo za pojedinca već i za čovečanstvo, ne samo za nebo već i za zemaljsku budućnost. Dalekosežni projekt koncila postaje istorijski događaj da se probude novi ljudi, koji su kadri da izgrade novo čovečanstvo (pljesak).

Nening: Profesor Supek je prilikom čitanja spisa profesora Đirardija otkrio, kako mi je rekao, da profesor Đirardi ima jugoslovensko shvaćanje socijalizma (smeh). Da li se vaše mišljenje danas potvrdilo, profesore Supek?

Sup ek: Hteo bih da interpretiram misli profesora Đirardija, ali ne da ih zloupotrebim. Izložio je nekoliko bitnih ideja evropske socijalističke revolucije, na primer da je za *trajni mir nužna revolucija kao preduslov*. Dalje, profesor Đirardi piše o revoluciji koja pogađa ekonomske korene, dakle to što se danas u sociološkoj terminologiji naziva *radikalnom strukturalnom promenom u našem društvu*. Mislim da je to tačno. Sa marksističkog gledišta kažemo da je reč o ukidanju monopolističkog kapitalizma, tj. kapitalizma s ogromnom koncentracijom mogućnosti odlučivanja o svim ljudima.

Ako stvarno hoćemo socijalizam, tada ljudi moraju imati mogućnost da se uključe u sve momente društvenog života. Ako umesto toga imamo birokratsku, tehnokratsku ili monopolističku strukturu društva onda ne postoje mogućnosti da ljudi sami odlučuju o svome životu. To znači konkretno, i to je sledeća misao profesora Đirardija, da svi ljudi, naročito trudbenici, moraju imati mogućnosti da *objektivno kontrolišu* društvene strukture. Verujem da se u cilju takve kontrole mora doći do *samoupravnog sistema*, to znači do *direktne demokratije*.

Takozvana parlamentarna demokratija ima toliko stramputica i intermedijuma da efektivna kontrola radnih ljudi, uopšte građana, *nije* moguća. Baš u novoj strukturi već treba da dođe do prave direktne demokratije ili samoupravljanja.

Kako se dolazi do takve demokratije? Profesor Đirardi piše da ta revolucija *ne* treba i *ne* mora da bude zasnovana *na nasilnoj akciji*. Ja verujem u to. Revolucija znači preobražaj na globalnom nivou u rukovođenju društvenim stvarima. Takav preobražaj može doći putem nasilja, ali i nenasilno. I mislim da naročito u Evropi može doći do tog preobražaja *bez nasilja*.

Reč je, na primer, najpre o tome da se radnici direktno mogu uključivati u strukturu, u upravljanje preduzećima. Takozvani moderni *sindikalizam u preduzećima* naročito je razvijen u Italiji, sada i u Francuskoj. Ali radnici *ne* treba da imaju samo pravo saodlučivanja — to što se u Engleskoj naziva »Joint Consultation« — već stvarno pravo *samoupravljanja* u preduzećima. A to je moguće i u današnjoj društvenoj strukturi. Naravno, to još nije revolucija. Ali takve mere mogu dovesti do zadovoljavajućih strukturalnih promena koje će, kada jednog dana ili izvesnog trenutka još dalje krenu, na primer kada se naknadno postave mnoga druga pitanja našeg društva, morati biti i rešena, naročito pitanje potrošačkog društva i sredstava masovne komunikacije. Onda je osnova mnogo šira, onda nije reč samo o radničkoj klasi, reč je o svim ljudima, o njihovim autentičnim, humanističkim vrednostima. Na tim temeljima mogu se stvoriti uslovi za revolucionarni preobražaj društva (pljesak).

Nening: To je bio poseban slučaj dijaloga jer u istoriji dijaloga veoma su se često nizali monolozi. Što se jedan učesnik u dijalogu sada stvarno oslonio na drugoga, ogroman je napredak. Mogli bismo se nadovezati tamo gde je bilo reči o revoluciji, naročito o nenasilnoj, naročito u Evropi. Možda bi trebalo da saslušamo šta naš prijatelj iz Španije misli o ovom problemu (smeh).

Gonsales-Ruis: Ja nisam samo Španac već i Andaluzanin iz Sevilje. Ipak ću pokušati nešto da kažem o nenasilnoj revoluciji (smeh).

Tačno je da se nalazimo u vremenu dijaloga. Ali ovde se događa ista stvar kao i sa svim velikim rečima čovečanstva. Svi govore o dijalogu, ali veoma često to je izveštačeno. *Dijalog je susret dve ličnosti ili grupa koje se osećaju nesavršene i koje se traže da bi se obogatile.* Učesnik dijaloga je nesiguran čovek, nedogmatičan, spreman da prihvati činjenice i formulacije koje mu nudi njegov partner. Ličnost koja vodi stvarni dijalog nikada ne zna kako će se taj dijalog završiti. Ako je dijalog ozbiljan, mora se uvek zauzeti novo stanovište. Tek što je deo dijaloga završen partneri su se promenili, uzajamno uticali jedan na drugog. Oni *ne treba* da budu više isti; u početku strogo dualistički stav uzmiče pred novom zajedničkom stvarnošću, u kojoj su dijalektički prevaziđene jasno definisane suprotnosti prvog trenutka.

Dijalog se, dakle, ne može institucionalizovati. To bi bila njegova smrt. Dijalog je dijalektičan, to znači put kroz suprotnosti, kroz sinteze, koji nikada nije konačan. Mi, stanovnici Zapadnog sveta, nervozni smo prema dijalektici. Naše eshatološko nestrpljenje nas vodi da lepe trenutke istorije očovečavamo, da na zemlji stvaramo raj, koji ćemo potpuno kontrolisati. Kao hrišćanin mislim na iskušenje trojice Hristovih pratilaca na brdu Tabor: dobro je za nas da ovde ostanemo. Jedan za tebe, jedan za Mojsija i jedan za Iliju. *Ali danas na putu u socijalizam ispoljava se staro taborističko iskušenje, podižu se šatori, za svakog po jedan. I zaboravlja se na dugi put koji još treba prevaliti.*

Ti mladi buntovnici su novi Adam

Ali revolucionarni duh čovečanstva se ne gasi. Tako se objašnjava opšte poštovanje prema onom velikom dijalektičaru koji je napustio kubanski šator da bi završio pod drugim oblačnim nebom: Ernestu Če Gevari (snažan pljesak). Tako je Herbert Markuze objasnio pobune studenata, koje se u osnovi podudaraju pod tako različitim uslovima kao u Sjedinjenim Državama, Engleskoj, Francuskoj, Nemačkoj, Italiji, Čehoslovačkoj,

Poljskoj ili Španiji. Oni žele istovremeno moralan, politički i seksualni ustanak. Totalnu pobunu (snažan pljesak). Ona ima svoje poreklo u unutrašnjosti pojedinca. Ti omladinci ne veruju više u vrednosti sistema koji želi da sve uniformiše i upije. Da bi mogla da vodi život konačno oslobođenih životnih instinkata, ta omladina je spremna da žrtvuje mnoge materijalne prednosti. *Ti mladi pobunjenici su novi ljudski tip, novi Adam.*

I taj Adam suprotstavlja se institucionalizovanju dijaloga. Tako je razumljivo da nova etapa dijaloga ne može više biti u suprotstavljanju različitih *ideologija*, već pre u *saradnji*, s obzirom na krupne događaje koji prinuđuju ljudsko društvo da zauzme veoma konkretan, delotvoran stav. Danas se više nego ikada ranije moramo osloboditi starih ideoloških predrasuda; kažem, i religioznih predrasuda.

Priznavanje ili odbacivanje boga ne treba da bude prepreka da se zauzmemo za socijalizam. Mi nećemo još jednom carstvo u kome će stanovnici zbog svoje vere biti diskriminirani. Tužno sećanje na hrišćanstvo, u kome su samo hrišćani bili građani prvoga reda, treba da bude živo u duhu socijalista da opet ne utonu u ateistički ili hrišćanski socijalizam (pljesak).

Problem boga ne treba da truje zajednički život u socijalističkoj praksi. Hteo bih da kažem da se od sada dijalog vernika sa nevernicima treba da protegne na časove dokolice, ne na zajedničko radno vreme (pljesak).

Verujem da pobunjenički krik nove omladine probija sve klasične frontove: ideološke, političke, socijalne i privredne vrste. Tradicionalna leвица ne nailazi kod studenata na velike simpatije, jer sa velikim nepoverenjem posmatra stapanje kapitalizma i socijalizma u zajedničko tehnološko društvo. Javlja se nova klasa podjarmljenih, nastaje komunizam siromašnih, koje bogati komunisti isto tako podozrivo posmatraju kao i kapitalisti (pljesak).

Studenti instinktivno osećaju da je sada njihov zadatak da se baklja revolucionarnog protesta uzme u ruke. Nekada, tako izjavljuje Rudi Dučke, nekada su bili radnici ti koji su protestovali, ali sada su dobili što su hteli. Njihova sadašnjost je zamagljena svest. Partije brane interese, a ne vrednosti. Komunisti prihvataju igru sa istom prilagodljivošću kao i drugi. *Stoga su studenti danas jedini koji protestuju, koji su buntovni, koji sistem stavljaju u pitanje.*

Saradnja hrišćana i marksista danas je, dakle, nužna jer ni jedni ni drugi ne mogu pretendovati na to da su zakupili taj efektivni metod za izgradivanje društva. Čas poniženja institucija je došao. Samo samoubilačka mistika može to prevideći.

Tlačenje se ne može mirnim putem ukloniti. Tlačitelji nisu ljubazna gospoda koja su uvidela svoje greške i sada prihvataju zahteve podjarmljenih.

Do sada je potlačenim pošlo za rukom da u shvaćanju naroda stvore užasnu predstavu o revoluciji. Dakle, više je nego nužno da se reč i koncept »revolucija« opet vrednuje. *Revolucija nije ništa drugo nego hirurški zahvat na bolesniku pošto su blaga sredstva bila neefikasna.*

Biblijsko štivo je dovoljno da se stvori revolucionarno raspoloženje. Ali već u II veku pokušalo se da se revolucionarna težnja *Biblije* sakrije iza izvesnih spiritualističkih formi. Marcion je osnovao sektu koju je crkva silom skršila. Njegov osnovni princip je bio: *Novi zavet protivreći Starom. Novi ublažava grubost Starog. Novi zavet pruža doktrinu pasivne rezignacije, beskrajne tolerancije, dok stari ispoljava agresivan i buntovan duh, u psalmima, kod proroka i u hronici Izlaska.*

Revolucionarna pesma device Marije

Postoji i moderan marcionizam. Ali nemoguće je fiksirati suprotnosti između *Starog* i *Novog zaveta*. *Jevandelje* je, takođe, poruka diskriminacije, kako se o njemu izrazila devica Marija, koja se inspiriše na *Starom zavetu*: Bog je srušio moćnike sa njihovih prestola i podigao ponižene, gladne preplavio dobrima i bogate vratio praznih ruku. Šta je to ako nije diskriminacija između bogatog i siromašnog, tlačitelja i tlačenih? Krišćanstvo se ne može posmatrati kao veliki purpur koji sakriva ljudsku stvarnost, pokriva razliku između ugnjetenih i ugnjetača. Na bratskoj euharističkoj gozbi ne mogu da imaju isto mesto okrutan diktator, spretno pristalice neokapitalizma, pored siromašnog, ugnjetenog, narkotizovanog gledaoca televizije i proletera novog pseudosocijalizma.

Dijalog je pustolovina koja spaja sve ljude koji pokušavaju da se oslobode ropstva sistema, čak i najveličanstvenijih i najslavnijih; nove granice dijaloga treba da se uvek tačno poklapaju sa novim granicama ljudskog ugnjetavanja (pljesak).

N e n i n g: Hteo bih da se demagoški nadovežem na događaje na brdu Tabor, koje je spomenuo profesor Gonsales-Ruis i da dam reč profesoru Goldštikeru. Ne znam koliko je šatora podignuto u njegovoj zemlji. U jednom od tih šatora stanovao je verovatno Novotni (smeh). Bilo bi veoma zanimljivo da čujemo kako stoji sa rušenjem šatora i polaskom u novu i još malo nesigurnu budućnost.

Goldštiker: (ovacije) Nisam kod nas brojao taborske šatore, znam samo da su neki srušeni

(snažan pljesak). Za mene, da se nadovežem na posljednje reči profesora Gonsalesa-Ruisa, dijalog je stvarno pustolovina, ja prvi put u njemu učestvujem. Mogao bih da započnem istom rečenicom kao profesor Đirardi, samo malo izmenjeno: *zapažamo danas kod marksista povećano interesovanje za socijalnu revoluciju* (smeh i pljesak). Jednostavno ću pokušati da kažem šta mi danas u Čehoslovačkoj mislimo o revoluciji. Pretpostavljam, vi znate, da je u našem slučaju reč o socijalističkoj revoluciji (smeh).

Socijalistička revolucija, *praksa* socijalističke revolucije je u svetu stara više od pedeset godina. Pre pedeset godina i nekoliko meseci, u Rusiji je pobedila socijalistička revolucija, prva u svetu koja je svoju izvojevanu vlast i sačuvala. I kada je, na primer, naša omladina, naročito naša intelektualna omladina, posmatrala tu pedesetogodišnju istoriju socijalizma, uvek joj je izgledalo kao da se pojam socijalizma mora identifikovati sa nečim prilično zaostalim. *Socijalizam, koji su njegovi osnivači zamislili kao sistem, koji je trebalo da donese daleko višu organizaciju ljudskog društva u stvari je, tamo gde je bio praktikovano, — relativno prema razvoju sveta, njegove svesti, njenog saznanja, — postao nešto zaostalo.*

Socijalizam znači više slobode nego ikada

Izgleda mi kao da je nama, ovoj maloj zemlji ovde — posmatrano iz Beča, molim ne na Istoku već na Severu (smeh i pljesak) — kao da nam je palo u deo da pokušamo da *ostvarimo nov tip socijalizma, socijalizma koji je u punom i najboljem smislu reči moderan*, što se tiče nivoa njegovog tehničko-naučnog i administrativnog razvitka. Treba da bude socijalizam koji pokušava da ostvari, ili se barem za korak primiće velikom cilju na koji su mislili osnivači socijalizma, naime, cilju da se *građanima socijalističkog društva dâ veća mera slobode nego bilo koji režim u protekloj istoriji.*

Jer samo u trenutku kada socijalizam ljudima u socijalističkom društvu može da osigura *veću* slobodu nego bilo koja organizacija u prošlosti — samo tada će se moći govoriti o socijalizmu u definitivnom smislu (pljesak).

U našoj zemlji imamo socijalistički razvoj dvadeset godina. Socijalistička revolucija se odigrala pre dvadeset godina, u tom smislu što je revolucionarna moć, koja je htela da izgradi socijalističko društvo, došla na vlast. Do apsolutne vlasti. Dvadeset godina ta moć nije u državi ni sa kim delila vlast.

Godine 1948. mi smo iz vrlo očiglednih istorijskih razloga (kada kažem mi, mislim na tadašnje komuniste) verovali — ne, to nije prava reč, mi

smo *automatski prihvatili* da je jedini pravi put za izgradnju socijalističkog društva onaj koji je obeležila revolucionarna *Rusija*. Mi smo automatski prihvatili da postoji samo *jedan* jedini model socijalističkog društva in statu nascendi, *gaine* ruski model. Istorijske razloge za to automatsko primanje sada neću da objašnjavam, otišli bismo predaleko.

Pokušali smo, dakle, da jedini do tada u stvarnosti postojeći i kao jedini pravi prihvaćeni model, apliciramo na čehoslovačke uslove. Kroz iskustva, od kojih poneka nisu bila prijatna, došli smo do toga da se *gotov model društvene strukture iz jedne zemlje ne može preneti na drugu* (pljesak).

Sada su se stekli uslovi koji nam dozvoljavaju da tu temeljnu grešku ispravimo. Pokušavamo da ostvarimo model socijalističkog društva koji treba da odgovara istorijsko-društvenim prilikama *naše* zemlje. Pokušavamo, drugo, da otклонimo vrlo ozbiljne, užasne parcijalne deformacije, koje su se uvukle u našu društvenu strukturu.

Čim smo shvatili da je želja da budemo kopija deformisanog modela druge zemlje pogrešna, pokušali smo da projektujemo novu *privrednu* organizaciju našeg društva. To je bilo već pre četiri-pet godina. Ali, videli smo da taj novi ekonomski sistem nije postigao naročiti napredak. Stalno smo pokušavali, stalno se zaključivalo, stalno se tvrdilo da novi sistem već imamo. Ali on nije funkcionisao. *I na kraju smo došli do toga da privreda ne može funkcionisati bez jednog važnog preduslova: bez suštinske demokratizacije našeg celokupnog društva* (pljesak).

Vraćanje iz terora

Uz to je onda došlo ono što se nalazilo u središtu izlaganja profesora Gonsales-Ruisa: sve glas-niji zahtev intelektualaca, umetnika, studenata za osnovnim slobodama i pravima, koje je čovečanstvo u svome razvitku sebi izborilo. I koje su postale tako važan, tako integralan sastavni deo modernog života kao osnovni materijalni zahtevi. *Došli smo do toga da ne možemo večno upravljati društvom tako kao da je to vojska pod ratnim uslovima* (pljesak).

Svaka revolucija, pošto je izborila vlast i od unutrašnjeg neprijatelja s uspehom je odbranila, dolazi do trenutka u kome privremeno ukinute slobode i prava građana mora da *vratiti* u društvenu strukturu (pljesak). To je, izgleda, najteži problem svake revolucije. U poređenju s tim nije tako teško doći do vlasti, nije tako teško izborenu vlast sa uspehom braniti. Ali veoma je teško naći prelaz od revolucionarne diktature ka režimu garantovanih osnovnih sloboda i prava (pljesak).

Ako pratimo istoriju revolucije, lako ćemo shvatiti da većina na tom problemu nije uspela. Citiram samo klasični primer, jakobinsku diktaturu. Robespjer nije bio u stanju da okonča teror revolucionarne diktature i da umesto toga unese nešto drugo u društvenu praksu. Tako je dospao u fatalan položaj; jedino što je mogao da uradi bilo je da diktaturu sve više pojačava, dok se tim sve nade vezane za revoluciju nisu izjalovile. Revolucionarna energija društva se istrošila, tako da je jednog lepog dana kontrarevoluciji bio dovoljan mali puč da okonča sa revolucijom, termidor.

Govorim o jakobinskoj revoluciji i diktaturi zato što u pedesetogodišnjoj istoriji socijalizma imamo već analogne primere. Godine 1956. to se jasno pokazalo. Neću ništa prećutati (smeh). Hruščov je morao vrlo jasno oceniti da je mašinerija sovjetskog društva bila već u paralizi kada je otvorio XX kongres KP SS. Morao je nešto učiniti da opet ubrizga u društvo injekciju revolucionarne energije ili nekog dinamizma. I tada se zauzeo za oštro, kritično distanciranje od posledica takozvanog kulta ličnosti.

Razlika u odnosu na Mađarsku 1956.

Tada smo mi u Čehoslovačkoj liniju XX partijskog kongresa zvanično i svečano prihvatili. Tada smo već imali šansu onog puta kojim smo sada krenuli. Ali pre nego što smo mogli da napravimo ozbiljan korak, došli su *mađarski događaji*.

Oni pričaju, po mom mišljenju, veoma jasan primer. Rakoši nije znao (razloge ćemo ispitivati, bila bi to disertacija) — Rakoši nije znao da je došlo vreme u kome je morao izvršiti onaj prelaz od revolucionarne diktature ka demokratskom režimu. Mađarska je bila u užasnom stanju. Rečeno mi je (ne mogu to proveriti) da je trećina zemlje bila neobrađena. Pritisak nezadovoljstva je bio iz dana u dan sve jači. Rakoši i njegovi su, — umesto da popuste tom pritisku, umesto da se stave na čelo slobodarskog razvoja, kao pokojni Robespjer, — sve više pojačavali diktaturu.

Posledica je bila da se taj narastao pritisak ispoljio u spontanoj *pobuni* protiv te istorijski već preživlele, ne više nužne, dakle nazadne, diktature Rakošijevog tipa. U tu spontanu pobunu odmah se ubacilo ono što naučno s pravom nazivamo *kontrarevolucijom*. Rakoši je svojom zaslepljenošću socijalističku revoluciju u Mađarskoj doveo do ivice termidora.

Danas se mnogo govori o sličnostima između onog što se odigrava u Čehoslovačkoj i mađarskim događajima 1956. Hteo bih da ukážem na bitnu *razliku*, da se kod nas na čelo tog pokreta

ka prelazu u demokratski socijalizam stavio CK Komunističke partije Čehoslovačke. Time je odgovorio težnjama celokupnog stanovništva i oko sebe ga okupio.

To je razlika. Dakle, nikakva analogija. Naprotiv.

Tako smo, dakle, došli u situaciju u kojoj, nolens volens, treba da ostvarimo *novi tip socijalizma*, novu etapu socijalističke revolucije.

Novu etapu socijalističke revolucije: kažem to, ponavljam to. Jer hteo bih da podvučem ono što, mislim, treba vrlo jasno da se shvati u svetu: *to što se kod nas dešava nije pokret restauracije* (pljesak), već zakonito nastavljanje revolucije, socijalističke revolucije.

Kako možemo ostvariti višu fazu socijalističke društvene organizacije? Teoretski, to je vrlo jednostavno. Moramo u društvu bez antagonističkih socijalnih klasa — i tu ne treba da nas zbune velike antagonističke suprotnosti između nadničara i univerzitetskog profesora; mislim, sociološki, nema antagonističkih klasa — moramo u takvom društvu, u kome je jedna partija vodeća i ima vlast, moramo u takvom društvu stvoriti *sistem efikasne kontrole vlasti*.

Svaka nekontrolisana vlast se degeneriše

To je problem. Sistem efikasnih kontrola vlasti. Sistem koji će nam pružiti sigurnost *da vlast nikada više ne može biti zloupotrebljena*. Jer naučili smo, ne samo teoretski već opet malo dublje, delimično na vlastitoj koži, da svaka — *svaka nekontrolisana vlast* nosi u sebi tendenciju da se *degeneriše* (pljesak).

Taj sistem kontrola vlasti zamišljam — ne znam, nisam specijalista na tom polju — otprilike, veoma kratko rečeno, kao što će se videti: prvi uslov, po mom mišljenju, jeste *temeljna demokratizacija partije na vlasti* — u njenom unutrašnjem životu, u njenom unutrašnjem biću. Tako da komunistička partija ponovo nađe put prema onome što je trebalo da postane u predstavama Marksa i Lenjina. Naime, zajednica ljudi koji se *dobrovoljno* ujedinjuju da bi ostvarili *program* koji smatraju ispravnim. Marks i Lenjin su zamišljali revolucionarnu radničku partiju kao partiju u kojoj će *najrazvijeniji* elementi radničke klase biti presudni. I gde će svaki član, *ravnopravno* sa svim drugima, biti u stanju da *utiče* na ceo život partije, njene zaključke, njenu politiku. To znači takođe: da *bira, smenjuje, kontroliše* funkcionere.

Drugi preduslov se odnosi, po mom mišljenju, na parlament. *Parlament je u našem sistemu do sada veoma bledo, formalno egzistirao*. Reč je o tome da se parlamentu da puna vrednost i sa-

držaj onoga što treba da bude: najviša zakonodavna institucija društva i kontrola vlade.

Partija treba da bude odvojena od direktnog, neposrednog rukovođenja državnim poslovima. Vlada treba stvarno da vlada, to znači: niko ne treba tu da bude iza kulisa koji odluke vlade unapred priprema i samo formalno podnosi na potvrdu.

Dalje: nužno je sve postojeće organizacije iznutra i suštinski *demokratizovati* i ponovo učiniti ravnopravnim zastupnicima interesa njihovih članova. Pre svega *sindikate*, koji, takođe, samo formalno egzistiraju; kulturne organizacije itd. Dalja važna institucija našeg javnog života, koja je, takođe, samo formalno životarila, bio je Nacionalni front; on mora ponovo — mora *konačno*, to je bolje rečeno nego »ponovo« — da dođe do punog izraza u društvenom životu, uključujući *nekomunističke partije* (pljesak).

I pre svega mora biti osigurana sloboda mišljenja (pljesak). U datom trenutku, moje dame i gospodo, dok još nisu te institucionalne promene sprovedene, *sloboda mišljenja u našoj zemlji je najefikasnija kontrola vlasti koju imamo* (pljesak).

To su, moje dame i gospodo, praktične misli na koje dolazimo u našoj revoluciji. Bio bih skoro u iskušenju da izmenim Lenjinove reči i da kažem: iako sada vama govorim, ipak je uvek zanimljivije *praviti revoluciju nego govoriti o revoluciji* (ovacije).

Nening: Verujem da nije samo geografski bližu već i sadržajno, tako reći radi upoređenja, ako sada damo reč profesoru Senaju, Budimpešta. *Senaj*: Da je dijalog pustolovina, mogu svojom ličnošću da dokažem. Pre nekoliko časova još nisam znao da ću učestvovati u javnoj diskusiji; dr Nening me je pozvao kao posmatrača i mislio sam da posmatrača treba da posmatraju a ne da govore. Ali da, tako je bilo uobičajeno za vreme poslednjeg zasedanja Paulusovog društva.

Dakle profesor Goldštiker je govorio o *prošlosti*, o izvesnoj fazi istorije. Hteo bih da bacim pogled u *budućnost*. Mislim da je to veoma važno, i radujem se što ovde vidim toliko omladine.

Slušati omladinu

Pre godinu dana bio sam u Marijanskim Lazima na zasedanju Paulusovog društva i u pauzi razgovarao sam sa francuskim, češkim i nemačkim studentima. I mlada gospoda su rekla: da, to je veoma zanimljivo što tu čujemo i mi učimo veoma mnogo. Ali bili bismo vrlo radosni kada bi gospoda profesori hteli i *nas* da saslušaju i kada bismo i *mi* mogli da iznesemo naše misli. Čvrsto se nadam da će ovde biti prilike za našu omladinu — mogu mirno reći našu omladinu;

bila ona marksistički ili hrišćanski orjentisana, verovala ili ne, ona je *naša* omladina. To je budućnost, a ne mi, stari profesori sa 40, 50, 60. Čvrsto se nadam da će, možda sledeće godine, među starim profesorima sedeti i mladi asistenti i studenti.

Govorimo o revoluciji, i danas, hvala bogu, možemo kao hrišćanski filosofi i teolozi mirno, tako reći hrišćanski, govoriti o revoluciji. Ali neće nikada biti prave revolucije bez ličnog obraćanja, to znači bez *angažovanosti za istinu*, koja je lično spoznata i prihvaćena. Ako je neko istinu prihvatio u svojoj savesti, taj će biti utoliko bolji revolucionar. To znači obrazovanje, to znači građenje budućnosti, i čvrsto se nadam da će naša omladina u Mađarskoj i svuda u svetu tom istinom ostvariti našu zajedničku budućnost (pljesak).

Nening: Profesor Goldštiker je govorio o tome da se model revolucije ne može preneti iz jedne zemlje u drugu. Socijalizam u razvijenom modernom društvu je nešto specifično, nešto posebno. No, francuska je veoma posebna zemlja. Kako izgleda revolucija posmatrana iz Pariza, profesore Goldman?

Goldman: Hoću da vam kažem zašto sam kao sociolog, iz socioloških razloga, prihvatio ovaj poziv. Već sam češće pisao i govorio da je razvitkom današnjeg modernog *društva* približavanje svih pravih marksista i pravih hrišćana *nužno* i da će do toga praktično doći. Ne samo što postoji *zajednička tradicija*: hrišćanska tradicija vere u bolji svet, iz koje je tada nastao marksizam uz isključivanje i odbacivanje transcendencije, već pre svega, što se danas u zapadnim, razvijenim društvima javljaju *sve više zajednički problemi*, koji nas međusobno približuju. Moderno zapadno industrijsko društvo nije više to koje je Marks analizirao. Promene se sastoje u tome da se danas ne radi *samo* o ekonomskim pitanjima, na koja je socijalizam tradicionalno bio centriran i koja su tada i stvarno u zapadnom društvu bila tako važna, osiromašenje proletarijata, sve više polarizovanom dvoklasnom društvu. Svi sociolozi znaju da se na Zapadu razvoj promenio, da je modernom kapitalističkom društvu pošlo za rukom da ostvari relativno poboljšanje položaja radništva i relativno integrisanje radničke klase.

Ali istovremeno — i to je odsudno — razvitak ide tim pravcem *da sloj koji treba da donese odluke, postaje sve tanji. Tako da velika masa našeg društva sve manje učestvuje u odlukama*, ima da odlučuje o sve manjem broju problema. Pruža joj se mogućnost da nešto bolje živi, da ima odmor, dakle standard koji je viši od onoga u 19. veku; ali istovremeno postaje organ kojim se samo egzekutira. Ona izvršava, drugi naređuju. Razvitak tog društva svodi se na vlast tankog tehnokratskog sloja. Kada kažem tehnokratski,

ne mislim samo na tehničare već upravo na onaj tanak sloj koji na *svim* područjima (političkom, kulturnom, na visokim školama, u ekonomiji) odlučuje, koji rukovodi društvenom organizacijom. S druge strane, razvija se sloj *specijalizovanih analfabeta*, koji znaju mnoge stvari iz svoje struke, zato su važni za društvo i imaju jaču poziciju vlasti nego raniji nekvalifikovani radnici, koji su se lako mogli zameniti. Ali specijalisti van svoje struke ni o čemu nemaju da odlučuju i postaju zato u svom horizontu sve ograničeniji.

Taj razvitak postavlja presudna pitanja kako hrišćanima tako i marksistima.

Marksisti otkrivaju da u njihovoj borbi nije reč samo o tome da ljudi više ne gladuju i nešto bolje žive, već i o tome da postoji *razvijena ljudska ličnost*, da se *duhovna* pitanja tek u pravom smislu reči postavljaju kada ekonomska postanu manje akutna.

Društvo specijalizovanih idiota

Pretpostavljam da hrišćani istovremeno otkrivaju da *duh nije nezavisan od socijalnih i materijalnih preduslova* i da može postojati društvena situacija u kojoj se uopšte duhovna pitanja gube, ako se ne postave socijalna i ekonomska pitanja.

Danas, s obzirom na tehnokratski razvitak, s obzirom na opasnost industrijskog društva, u kojem većina ljudi postaje pasivna egzekutanta, postavlja se pitanje hrišćanima i socijalistima na prilično sličnom nivou (ja bih hteo da kažem: na istom nivou).

Pitanje razvitka čoveka u ličnost mora se bezuslovno, ako *stvarno* želimo da ga postavimo, postaviti na socijalnom, ekonomskom i duhovnom području. Priključujem se onome što je rekao Supek: ne postoji drugo rešenje sem onog da svaki pojedini član društva ima mogućnosti da učestvuje u odlukama tog društva, to znači: *socijalna i ekonomska demokratija, samoupravljanje*. I u tom pitanju ne prolazi front između hrišćana i socijalista, već između ljudi protiv tehnokratije i ljudi koji se nalaze na strani tehnokratije, koji tu tehnokratiju brane, bilo što pripadaju tehnokratiji, bilo što im je dovoljno ako mogu nešto bolje da žive.

Poznajete čuvenu analizu Herberta Markuzea *Čovek jedne dimenzije*. Velika opasnost je razvitak u kome se od dve velike dimenzije ljudskog bića — prilagodjenost sadašnjici i vera u drugu budućnost — *gubi* druga dimenzija, tendencija da se svet izmeni, da se popravi. Paskal je rekao: čovek je veći od čoveka. Tome dolazi kraj kada druga dimenzija nestane, ona druga dimenzija kojoj pripada celokupna kultura, kojoj pripada ličnost.

U socijalističkoj misli, kao što znate, vodi se veoma oštra teoretska diskusija o tom razvitku. Postavlja se pitanje: ima li još snaga unutar našeg društva koje žele promenu?

Lično mislim da unutar razvijenog tehnokratskog društva promena od nekvalifikovanog u kvalifikovanog radnika, povećavanje tehničkog sloja, podizanje kulture, povećanje broja studenata, ima za postojeće društvo *dve oštrice*. S jedne strane postoji prilagodavanje kroz veći i sve viši životni standard, s druge strane stoji i činjenica da se čovek *ne može zadovoljiti* tim ograničenim jednodimenzionalnim životom, koji se tu razvija. Što je viši ekonomski standard utoliko se više postavlja pitanje o *smislu života*, o kontroli društva.

Da li su danas studentski pokreti samo *studentski* pokreti, koji se gase kada studenti uđu u proizvodnju, prilagode se i ustupe mesto drugim studentima? Ili su to prvi simptomi *pojavlivanja novog sloja*?

Nazvao bih to slojem »tehničara« — u suprotnosti prema sloju tehnokrata. Tehničari su ljudi, koji generalno *nikako* ne učestvuju u društvenim odlukama, ali su ipak društvu veoma važni i drže pozicije vlasti, jer su neophodna saznanja koja oni prenose i jer, konačno, društvo bez njih ne može da funkcioniše. I taj novi sloj postavlja jednog dana pitanje: kako možemo živeti u tom društvu? Kako treba, kako *hoćemo* da živimo u tom društvu?

To je, dakle, problem, da li današnji studentski pokreti nisu prvi simptomi razvitka takvog novog sloja. Naravno, lako je reći da su mnogi studentski zahtevi utopistički, neizvodljivi itd. I prvi radnički pokreti postavljali su utopističke zahteve, jurišali su na mašine, itd. Ipak, studentski pokreti mogli bi biti prvi simptomi presudne tendencije u pravcu *demokratizacije društva*, promene društva u smislu veće odgovornosti pojedinca.

I ovde se ne postavlja front hrišćanina ili socijalista, već napuštanje ili odbrana mogućnosti *individualnog razvoja duhovnog života*, ljudskog dostojanstva i odgovornosti.

Naravno, ne treba zaboraviti na to da se veliki deo čovečanstva, umesto toga, nalazi jednostavno pred problemom *gladi*, da ima zemalja u kojima se ljudi nalaze pred problemom političke slobode, to jest političke demokratije, o čemu je govorio upravo profesor Goldštiker. Ovde nije dovoljno da se *ima* sloboda mišljenja. Herbert Markuze i frankfurtska škola oštro su nam pokazali da u tehnički razvijenom društvu sloboda mišljenja nije dovoljna da bi postojala sloboda. Mišljenje se može zabraniti; ali može se i pogled društva tako promeniti *da ljudi zato što nemaju šta da odlučuju, jednostavno prestaju da misle i ograničavaju se samo na konzumiranje i organizaciju svoga slobodnog vremena*.

Centralni problem, problem *kulture*, je ovde mogućnost ljudskog razvoja u industrijskom društvu kroz kontrolu ekonomije, kontrolu društva. Danas je jasno da se ovde razvitak ne odvija u tradicionalnoj formi koju je obeležio Marks: proleterijat osiromašuje, dve klase se ekstremno odvajaju, nastaju dva pola, zatim dolazi politička nasilna revolucija, a ekonomska problematika dolazi tek posle. Danas presudna pitanja glase sasvim drukčije.

U razvitku sveta postoji i značajna podela rada, neverovatna nada socijalističkog preobražaja. I studentski pokreti su, verovatno, prva snaga jednog novog razvitka. Reč je o tome da se tim snagama da praktično moguća forma, forma koja aktivno doprinosi društvenoj promeni. Danas ide u tom pravcu sve što je zainteresovano za čoveka, za njegov duhovni razvitak, za razvitak individue. Najbolja hrišćanska i najbolja marksistička tradicija uvek su branile te vrednosti, iako su se u nekim tačkama razilazile, rekao bih, o pitanjima koja su danas manje važna s obzirom na ove neodložne probleme savremenog sveta. Imamo iste probleme, iste protivnike i iste prijatelje (dugotrajni pljesak).

Nening: Kao poslednji govornik — profesor Kalivoda.

Kalivoda: Dame i gospodo, dragi prijatelji, hteo bih da se pridružim nekim primedbama glavnoj temi današnje diskusije, dakle saradnji hrišćana i marksista o pitanjima mira i revolucije.

Verujem da su ranije sa marksističkog stanovišta hrišćanstvo i religija uopšte sazajno i teorijski shvatani kao *glupost*. To je bilo prosvetiteljsko slobodomislilačko shvatanje, kao u Francuskoj revoluciji, i to shvatanje je prodrlo i u marksizam, u najmanju ruku u jednu vrstu marksizma.

Videla se samo *konzervativna* linija u hrišćanstvu. Nije se htelo priznati da je situacija u hrišćanstvu komplikovanija, da u hrišćanstvu postoji istorijska dijalektika, da u hrišćanstvu ne postoji samo konzervativna linija već i *progressivna* linija, linija koja je stvorila i *preduslove* za nastanak socijalizma i marksizma.

Što se tiče hrišćanstva, crkva je videla u marksizmu, uopšte u socijalizmu, nešto što kvari hrišćanstvo, religiju i čoveka uopšte. To je bila zvanična, vladajuća linija u hrišćanstvu.

Šta se u odnosu na ovo sada promenilo? Po mom mišljenju, promenilo se to da mi u marksizmu savladujemo samo ono prosvetiteljsko shvatanje i tumačenje hrišćanstva. To se još nije potpuno probilo, ali je na putu i postaje sve jače. Već se sada vidi da se hrišćanstvo ne može tako plitko racionalistički shvatiti kao gola glupost, da hrišćanstvo i religija uopšte pre predstavljaju nešto što je povezano sa *egzistencijalnim položajem čoveka u svetu*.

Marks kao ideolog slobode

To važi i *praktično*, ne samo teorijski. Kad, na primer, čovek ima pravilnu predstavu o slobodnom socijalističkom društvu, onda, po mom mišljenju, mora potpuno odlučno i stoprocentno odbaciti ranije vladajuće shvatanje da sa razvitkom socijalizma hrišćanstvo automatski izumire. To je, po mom mišljenju, glupost, prosvetiteljska glupost (smeh i pljesak).

To *ne* odražava, po mom mišljenju, egzistencijalnu situaciju čoveka ni u slobodnom socijalističkom društvu. I u društvu u kome je čovek u socijalnom pogledu maksimalno slobodan, i tamo jedna grupa ljudi nužno ima, i prirodno na neki način, transcendentni ideal, bio on hrišćanski ili nehrišćanski. *U slobodnom socijalističkom društvu moramo računati s tim da će Marksov zemaljski ideal o životu čoveka i transcendentni hrišćanski ideal živeti zajedno u slobodnoj konfrontaciji.*

Po mom mišljenju, otvoreno je pitanje koji će ideal pobediti: po mom mišljenju to pitanje nikada neće biti rešeno, nikada. Čovek nije nešto mehaničko, čovek je nešto tako komplikovano, da se transformacija njegove psihe ni na koji način ne može modelisati (pljesak).

Što se tiče tog ideala slobode, moramo opet postati svesni da je *Marks ideolog slobode*. To je u vreme staljinizma potpuno potisnuto u pozadinu, bilo je potpuno izvitopereno. Marks je ideolog, i ako neka konstantna ideologija kod njega postoji, onda je to ideologija slobode. Problematiku slobode shvata on u razvitku čovečanstva kao klasnog društva, ali to je istorijski period; krajnji cilj, suština njegove ideologije jeste sloboda.

Kod Marksa sloboda ima dva aspekta: jedan aspekt je predstava o potpunom razvitku ljudskih osobina, drugi aspekt je slobodan izbor. Potpuno je netačno da je u marksizmu sloboda shvaćena kao spoznata nužnost. To ne odgovara autentičnom marksizmu; predstava o slobodi kao spoznatoj nužnosti nije marksistička. Marks razvija ideal slobodnog izbora. I u socijalističkom društvu mora Marksov zemaljski životni ideal da uhvati korena *u slobodnoj igri sa drugim životnim idealima.*

A sada o promenama u hrišćanstvu. Verujem da je to promena od svetskog značaja. U celoj dosadašnjoj istoriji hrišćanstva mogla se nonkonformistička, progresivna tendencija u tumačenju hrišćanskih ideala konstatovati samo kod hrišćanskih manjina; tendencija koja je kao merodavna vladala u društvu i, takođe, društveno oblikovala, bila je konzervativna. To se može dokazati u celoj istoriji hrišćanstva. Danas dolazi do takve promene da se *menja* i vladajuća linija hrišćanstva koja je ranije bila konzervativna. To je nešto novo u istoriji hrišćanstva.

Kritika papskog univerziteta

Samo mali primer: na zasedanju Paulusovog društva u Marijanskim Lazima — čitali ste o tome u *Novom forumu* — govorio je profesor Đirardi o Papskom univerzitetu u Rimu i kritikovao našu socijalističku zemlju. Ali on nije kritikovao što smo socijalistička, već što smo *pre-malo* socijalistička (smeh). I to je bila prava kritika birokratije u socijalizmu, socijalizma u staljinističkoj formi na primer. Dakle, takva kritika nama je pomoć. I ona dolazi od profesora Papskog univerziteta u Rimu (smeh i pljesak). U tome, dakle, vidim promenu koja stvara zaista realnu mogućnost da se, ne samo dijaloški konfrontira, već i dođe do saradnje.

Marijanske Lazi — to je bilo prvo zasedanje Paulusovog društva u socijalističkoj zemlji. I nije bilo lako, zar ne? Nije bilo lako da se kod nas probije. Bila je to stvarno pobeda progresivnih snaga kod nas. One onda još uopšte nisu bile u većini, rasle su, ali još nisu imale većinu. Dakle, to je onda bila stvarna pobeda, čak unutar same države, što je došlo do zasedanja u Marijanskim Lazima.

Na zasedanju u Marijanskim Lazima naša, čehoslovačka strana razvila je misao o dijalogu i saradnji. Tačnije rečeno: potrudili smo se da je razvijemo. Ali, išlo je samo teoretski. Sada, naprotiv, može se kod nas videti napredak i u *praksi*, preobražaj kolektivnih odnosa. To je sve u početku i u toku, zar ne, takođe otklanjanje posledica lošeg postupanja sa hrišćanima, sa hrišćanskim sveštenicima. Vreme rehabilitacije počinje.

Korak napred je, po mom mišljenju, što je gospođa Kadlec, koja je kao sociolog i saradnik Akademije nauka pripremila sastanak u Marijanskim Lazima, sada izvesno vreme preuzela rukovodeću funkciju u našem Ministarstvu kulture, Odeljenje za crkvene poslove (pljesak).

Dakle, to pokazuje, verujem, da se stvarno nešto dešava i da se tu takođe, postepeno, korak po korak, javljaju za to politički preduslovi, to znači preduslovi da se situacija promeni u *autentičnom* Marksovom smislu.

Šta je bila tragedija socijalizma? To da je prva faza sile, kroz staljinizam, bila potpuno iskvarena i time socijalizmu u međunarodnim razmerama bio zadat najteži udarac. *Staljinizam je socijalizmu naneo najteži udarac*. Ali on nije bio smrtonosan, moji prijatelji. Ako, na primer, posmatrate prvi period socijalističke revolucije u Sovjetskom Savezu, dakle Lenjinov, dvadesete godine, onda je to nešto sasvim drugo, — to je teror, ali nije iskvaren. Šta je Lenjin učinio sa Martovom — i to je bio *protivnik*? Nije ga uhapsio, omogućio je da Martov emigrira. To je Lenjin. I, ako kulturnu situaciju posmatrate u le-

njinskim godinama, sovjetska avangarda, koja je tako mnogo donela modernoj evropskoj kulturi, dobila je pun zamah baš u tim dvadesetim godinama. Dakle, to sam hteo da kažem samo radi toga da bih pokazao da nema nikakve podudarnosti, po mome mišljenju, socijalizma i staljinizma. Zato je još veća tragedija što je došlo do staljinizma i što je taj prvi veliki period bio tako pokvaren.

Ali sada je već više od deset godina proces destaljinizacije. Započeo je najpre u Jugoslaviji. Onda je došlo do mađarske tragedije. Došlo je do poljskog oktobra — i sada je to takode tragedija što se može videti u Poljskoj (snažan pljesak). U vezi s tim hoću sada, ovde u Beču da naglasim, dakle u središtu stare Austrije, da upravo zemlje koje su pripadale staroj Austriji — pa da, Jugoslavija ne potpuno (smeh) — da dakle baš Jugoslavija i Čehoslovačka sada, rame uz rame, hoće da realizuju novu fazu socijalističke revolucije pod različitim uslovima. I bilo bi lepo kad bi se i Austrija (smeh i pljesak) mogla na to odlučiti, imali bismo onda novu socijalističku Veliku Austriju (smeh i snažan pljesak).

N e n i n g: Pretpostavljam da je to pogodna nota za zaključenje diskusije na podijumu.

(*Neues Forum jun-jul 1968*)

(Preveo s nemačkog MILAN TABAKOVIĆ)

